

Subversieve literatuur in tijden van censuur

Beeldvorming van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden (1585-1621) en de casus van een Mechels vroegmodern handschrift met rebelse inhoud

BRAM CAERS

Menich vroom helt, die de crych meest heeft verslint,, al
aen-schouwers,, bemint,, al, salmen u doen blijcken
vaen-draghers die cloeckelyck hebben ghedint,, al
oock ruyters ghy,, vint,, al, om naer te kycken
wildy slechts de bladeren om strycken
ghy sult u daer af verwonderen van
end noch eenighe baladen desghelijcken
met incarnatien oft iaer-dichten dan
isser oock iemant die t'beter can
en wilt my daer-om berispen oft quellen,, niet
maer wilt u conste oock hier neffens stellen,, ziet
(Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 15.662, schutblad)

Met bovenstaand gedicht, ondertekend met de kenspreuk 'naer t'suer compt zoet' van de Mechelse rederijker Willem de Gortter (1585-na 1637), opent een vroegmodern rederijkershandschrift dat om verschillende redenen bijzonder intrigerend is. Het meest in het oog springende is wel dat in deze codex de oudste handgeschreven versie bewaard wordt van het *Wilhelmus*. Het lied is genoteerd op een verso- en rectozijde waarop ook kleurige ruiters staan afgebeeld, waardoor het handschrift een veel gevraagde bruikleen is in tentoonstellingen. Het *Wilhelmus* gaat in deze versie bovendien vergezeld van een soort colofon waarin het lied wordt verbonden aan de figuur van Filips van Marnix van Sint-Aldegonde (1540-1598). Deze vermelding heeft een rol gespeeld in de discussie over het auteurschap van het Nederlandse volkslied, die recent een nieuwe impuls kreeg vanuit de computationele stilistiek.¹

De relatieve bekendheid van het handschrift als literair-historisch interessante en visueel aantrekkelijke tekstgetuige van het *Wilhelmus* staat in schril contrast met wat we eigenlijk over

¹ Kestemont e.a. 2017.

de rest van de codex weten. Buiten een Leuvense licentiaatsverhandeling (doctoraalscriptie) uit 1945 en twee samenvattende artikelen uit 1968, is geen enkele uitvoerige studie voorhanden.²

Duidelijk is wel dat de maker van dit handschrift nadrukkelijk de kant koos van de staatse zijde, in de Opstand tegen Spanje. Het is ook bekend dat een Mechelse rederijker, Willem de Gortter, het grootste deel van de teksten in het handschrift eigenhandig noteerde – vele van de teksten dragen acrostichons of zijn door hem ondertekend – maar niemand nam ooit de moeite om al die teksten uit te geven of nader te bestuderen. Vanwege de protestantse en subversieve inhoud van het handschrift ging men er ook voetstoots van uit dat De Gortter naar het noorden gevlucht was, omdat men het immers niet mogelijk achtte dat iemand in het gereconcilieerde, door de contrareformatie getekende zuiden een dergelijk handschrift vervaardigd zou kunnen hebben. Uit archiefonderzoek is echter gebleken dat De Gortter zijn hele leven in Mechelen is blijven wonen.³ De schijnbare tegenstelling tussen de subversieve inhoud van De Gortters handschrift en zijn overtuigd protestantse en staatse sympathieën enerzijds, en de aartsbisschoppelijke, door de katholieke censuur gecontroleerde stad waarin hij leefde en werkte anderzijds, roept een heel aantal vragen op. De komende jaren hoop ik die te beantwoorden in een postdoctoraal onderzoek aan de Universiteit Leiden, dat gefinancierd wordt door het NWO (Veni).

De centrale onderzoeksvraag spitst zich toe op de beeldvorming van het recente, gedeelde, verleden van de Opstand. Nadat Alexander Farnese in de jaren 1580 stelselmatig het grootste deel van de zuidelijke Nederlanden heroverde voor de Spaanse kroon, keerden de kansen in de Nederlandse Opstand, en kwamen de grenzen zoals we die vandaag kennen gedeeltelijk vast te liggen. Steden die een leidende rol hadden gespeeld in de Opstand, en die niet zelden werden ‘bevrijd’ uit een calvinistisch bewind, werden door Farnese ‘gereconcilieerd’, wat onder meer inhield dat men het verleden moest laten rusten. Expliciet schrijven over de Opstand, en daarmee over het schrikbewind van de hertog van Alva, was dus niet toegestaan. Deze bepaling vormt in feite het begin van twee onderscheiden ‘herinneringsculturen’ van het gedeelde verleden, die vanuit propagandistisch oogpunt tegen elkaar werden ingezet.⁴ De uiteenlopende lezingen van het verleden gaven de aanzet voor de vorming van (proto-)nationale identiteiten in noord en zuid, een proces dat de voorbije jaren

² Van Caudenberg 1968 (een samenvatting van zijn licentiaatsverhandeling uit 1945); Van Autenboer 1968 (in feite een samenvatting van Van Caudenberg 1968).

³ Van Autenboer 1968, 238.

⁴ Vgl. het Leidse onderzoek van Judith Pollmann en haar medewerkers, o.a. in Kuijpers e.a. 2013.

ruim aandacht heeft gekregen in (literair-)historisch onderzoek.⁵ Wat tot nog toe minder in beeld kwam, is de vraag in hoeverre de twee verschillende herinneringsculturen met elkaar de dialoog aangingen op een lokaal niveau. Cruciaal daarbij is de studie van het vroegmoderne handschrift. Door een al te sterke nadruk op gedrukte teksten is immers het beeld ontstaan van een ‘waterscheiding’ tussen het vrije noorden en het geknechte zuiden, dat onder een sterke censuur te lijden had. Door handschriften in de discussie te betrekken, wordt het beeld van de literaire cultuur in de zuidelijke Nederlanden diffuser, complexer en interessanter.

Het onderzoek is opgezet vanuit het idee van drie concentrische cirkels, met het handschrift van Willem de Gortter als middelpunt. Met andere woorden: in drie op elkaar ingrijpende onderzoeksfasen breid ik stelselmatig het onderzoekscorpus en de portee van de onderzoeksvragen uit. Het centrale uitgangspunt van het onderzoek is dat het handschrift van Willem de Gortter, dat literair-historisch gesproken een anomalie lijkt te zijn in het contrareformatorische zuiden, kan fungeren als lens om een voorheen onder de radar gebleven subversieve cultuur in de zuidelijke Nederlanden aan het licht te brengen.⁶

In de eerste fase spits ik me toe op het handschrift en zijn onmiddellijke context. Oorspronkelijk was handschrift Brussel, KBR, 15.662 een door een anonieme kunstenaar vervaardigd album met tientallen kleurige waterverftekeningen van ruiters en vaandrigen die actief waren tijdens de eerste decennia van de Opstand.⁷ Willem de Gortter kreeg het boek zelf pas in handen in de zeventiende eeuw, en noteerde er zijn eigen literaire werk in, naast materiaal van andere auteurs dat hij onder andere ook uit gedrukte bronnen haalde. Het handschrift bevat tientallen bekende en onbekende balladen, sonnetten, refreinen, chronogrammen en andere gedichten, en zeventien liederen. Er werden echter ook nieuwe tekeningen aan het handschrift toegevoegd, gemaakt door Willem van Orssaghen, een Mechelse rederijker die met De Gortter op vriendschappelijke voet moet hebben gestaan. Samen vervaardigden ze ook een album met waterverftekeningen van zee- en veldslagen en belegeringen van steden die in de eerste fase van de Opstand plaatsvonden (Brussel, KBR, hs. 22.089), vergezeld van chronogrammen die De Gortter aanleverde.⁸ Net als het handschrift met zijn literaire teksten, getuigt ook dit album van

⁵ Bv. Pollmann 2010, Jensen 2016, etc.

⁶ Het idee van de ‘lens’ dank ik aan Dieuwke van der Poel, die samen met Bart Besamusca (allebei Universiteit Utrecht) mee nadacht over dit project in de beginfase van de aanvraag. Daarvoor wil ik hen hier bedanken.

⁷ Smit 1938 [2016]. Vgl. over de kunstenaar Van Caudenberg 1968, 214.

⁸ Van Autenboer 1968, 243.

een rebelse, anti-Spaanse overtuiging, die in het Mechelen van de vroege zeventiende eeuw dus minstens door Willem van Orssaghen gedeeld werd.

Het onderzoek in de ‘binnenste cirkel’ spitst zich daarom toe op deze twee figuren en de twee handschriften waaraan ze samen werkten. De centrale vraag is uiteraard wie er op de hoogte was van hun literaire en iconografische activiteiten, en wat we ons moeten voorstellen bij het primaire geïntendeerde publiek van de twee handschriften. Door de inhoud en de toon van de handschriften te bestuderen, schets ik in een eerste fase van het onderzoek een scherper ideologisch en literair profiel van De Gortter en Van Orssaghen.

In een tweede fase breid ik de focus uit naar de stad Mechelen tussen 1585 en 1621. Ondanks hun rebelse overtuiging waren De Gortter en Van Orssaghen waarschijnlijk allebei lid van de grootste van de drie Mechelse rederijderskamers, *De Peoene*. In deze onderzoeksfase probeer ik hun complexe positie in de literaire cultuur van Mechelen in te schatten. Mijn bedoeling is om alles wat in Mechelen geschreven of gepubliceerd is over de Opstand, in handschrift of in druk, in de discussie te betrekken, met een specifieke focus op raakpunten tussen de twee tegenovergestelde discoursen die zich in noord en zuid over het recente verleden vormden. Een voorbeeld is de staatse verrassingsaanval op het nabije Lier in 1595, die nog dezelfde dag werd afgeslagen door het Antwerps garnizoen en de burgermilities van Mechelen. De overwinning inspireerde verschillende Mechelaars tot triomfalistische gedichten, pamfletten en schilderijen.⁹ In De Gortters handschrift krijgt de gebeurtenis vanzelfsprekend een heel andere lading.

De literaire raakpunten in de beeldvorming van het recente verleden krijgen vervolgens meer diepgang via een meer archivalisch ondersteunde ‘Social Network Analysis’ van de centrale figuren in dit onderzoek. Door de contacten, zowel familiaal, professioneel als cultureel, van De Gortter en Van Orssaghen in kaart te brengen, en door dat netwerk ook stelselmatig uit te breiden met andere figuren die in Mechelen (en daarbuiten) op het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw literair of anderszins cultureel actief waren, hoop ik preciezer grip te krijgen op de kruisbestuiving tussen twee herinneringsculturen op een lokaal niveau.

De derde en laatste fase slaat de brug naar de grotere literair-historische vraag die de drijfveer vormt van dit onderzoek: in hoeverre geeft het bestaan van het handschrift-De Gortter blijk van een subversieve literaire cultuur in de zuidelijke Nederlanden na 1585? Het startpunt voor deze onderzoekslijn ligt in de eerste plaats in het handschrift van De Gortter zelf. In zijn

⁹ Caers 2013.

literaire werk geeft hij blijk van een grote waardering voor rederijkers uit Antwerpen en Brussel, zoals Willem van Haecht en Jan Baptist Houwaert. Aan die laatste wijdt De Gortter enkele lofdichten, hij geeft aan verschillende van diens boeken in zijn bibliotheek te hebben gehad, en vertelt zelfs over een wandeling die hem naar *Cleyn venegien* voerde, het landgoed van de Brusselse dichter.¹⁰ Zowel Van Haecht als Houwaert waren tijdens de Opstand niet onbesproken: Van Haecht volgde na vele omzwervingen zijn overtuigingen naar het noorden, en Houwaert schipperde zijn hele leven tussen trouw aan Kerk en Koning, en zijn afkeer van tirannie.¹¹ Dat De Gortter precies deze figuren bezingt in zijn werk, verdient aandacht. Verder bouwend op de netwerkanalyse die het sluitstuk vormt van de tweede onderzoeksfase, wil ik nagaan in hoeverre De Gortters literaire horizon zich ook vertaalde in daadwerkelijke contacten met rederijkers in andere steden in de zuidelijke Nederlanden. Dat doe ik vooral aan de hand van teksten die hij in naam van *De Peoene* of als particulier, inzonder voor rederijkerswedstrijden in Mechelen en daarbuiten. Een belangrijke rol daarbij is weggelegd voor het Blazoenfeest dat in Mechelen werd gehouden in 1620, en waaraan – voor de laatste keer voor de oorlog weer uitbarstte – rederijkerskamers uit het noorden én het zuiden deelnamen.

De centrale hypothese van mijn onderzoek is dat het subversieve gedachtegoed dat in De Gortters handschrift vervat zit, breder verspreid was in de zuidelijke Nederlanden dan tot nog toe is vermoed, zij het dan in het voor de censuur moeilijk bereikbare medium van het handschrift.¹² Met mijn onderzoek hoop ik een subversieve literaire cultuur in kaart te brengen die zich in de zuidelijke Nederlanden vooral in handschriftelijke vorm zal hebben verspreid. Ik hoop aan te tonen dat dit literaire circuit, zeker op lokaal niveau, actief de dialoog aanging met het dominante, contrareformatorische discours over de Opstand dat in de zuidelijke Nederlanden in druk de dienst uitmaakte. Op die manier wil ik een bijdrage leveren aan het nog prille debat over het functioneren van vroegmoderne handschriften, die in het onderzoek over het algemeen relatief weinig aandacht hebben gekregen vergeleken met gedrukte teksten.¹³

Summary

¹⁰ De Gortter schreef een heus ‘bibliotheekgedicht’ waarin hij de boeken in zijn bezit op rijm zette. Daarover is een publicatie in *De gulden passer* in voorbereiding.

¹¹ Zie Porteman & Smits-Veldt 2009, 48, 84-86.

¹² Er zijn voorbeelden bekend, maar die zijn totnogtoe niet in onderlinge samenhang bestudeerd, vgl. bijvoorbeeld Van Eeghem 1939-1940 en Ferket & Caers 2019.

¹³ Zie met name het onderzoek van Nelleke Moser (bv. Moser 2007); en vgl. Caers [2019], Ferket & Caers 2019.

It is widely believed that after the Fall of Antwerp (1585), sympathisers of William of Orange fled north or kept to themselves. An ostentatiously orangist manuscript produced in the southern city of Mechelen testifies to the contrary and shows that alternative opinions continued to linger in the Southern Low Countries. In a threefold research initiative, I will first study the manuscript and its makers, moving on to the literary culture of the city of Mechelen, in which the manuscript was produced. In a last stage, I will look for similar sources and incorporate printed texts, so as to shed light on the dialogue between two opposing memory cultures of the Dutch Revolt, in the Southern Low Countries. My research addresses questions relating to the function and cultural significance of early modern manuscripts, their relation to print, and their place in literary history.

Adres van de auteur:

Leiden University Centre for the Arts in Society (LUCAS)

P.N. van Eyckhof 1, kamer 2.05b

2311 BV Leiden

b.j.m.caers@hum.leidenuniv.nl

Bibliografie

Caers, Bram, 'In fide constans? Politiek van herinnering in het Mechelse stadsbestuur', in: *De zeventiende eeuw* 29 (2013), 228-246.

Caers, Bram, *Vertekend verleden. Geschiedenis (her)schrijven in vroegmodern Mechelen (1500-1750)*. Hilversum: Verloren, [2019], ter perse.

Jensen, Lotte (red.), *The roots of nationalism. National identity formation in Early Modern Europe (1600-1815)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016 (Heritage and memory studies, 1).

Kuijpers, Erika e.a. (red.), *Memory before modernity. Practices of memory in early modern Europe*. Leiden: Brill, 2013 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 176).

Ferket, Johanna & Bram Caers, 'Changing the script: a typology of Dutch theatre manuscripts in the Southern Low Countries, and the interaction between manuscript and print (17th-18th centuries)', in: *In Monte Artium* 12 (2019): ter perse.

Kestemont, Mike e.a., *Van wie is het Wilhelmus? De auteur van het Nederlandse volkslied met de computer onderzocht*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.

- Moser, Nelleke, “‘Poëzijlust en vriendenliefd’”: literaire sociabiliteit in handschrift en druk na 1600’, in: Jo Reynaert & Wim van Anrooij (red.), *Literatuur in handschrift en druk in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Speciaal nummer van: *Spiegel der letteren* 49 (2007), 247-264.
- Pollmann, Judith, ‘No man’s land. Reinventing Netherlandish identities, 1585-1621’, in: Robert Stein & Judith Pollmann (red.), *Networks, regions and nations. Shaping identities in the Low Countries, 1300-1650*. Leiden: Brill, 2010, 241-261 (Studies in Medieval and Reformation Traditions, 149).
- Porteman, Karel & Mieke B. Smits-Veldt, *Een nieuw vaderland voor de muzen: geschiedenis van de Nederlandse literatuur, 1560-1700*. Amsterdam: Bert Bakker, 2008.
- Smit, J.P.W.A. *De legervlaggen uit den aanvang van den 80-jarigen oorlog*. Fotografische herdruk Soesterberg: Aspect, 2016.
- Van Autenboer, Eugeen, ‘Een raadselachtige figuur: de Mechelse rederijker Willem de Gortter (geb. 1585)’, in: A. Van Elslander (red.), *Gedenkboek 1943-1968*. Speciaal nummer van: *Jaarboek van de Koninklijke Souvereine Hoofdkamer van Rhetorica de Fonteine* 18 (1968 [versch. 1969]), 229-246.
- Van Caudenberg, Jozef, ‘Het verzamelhandschrift van Willem de Gortter’, in: Norbert De Paepe & Lode Roose (red.), *Liber alumnorum Prof. Dr. E. Rombauts: aangeboden ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag en zijn dertigjarig hoogleraarschap*. Leuven: Katholieke Universiteit Leuven, 1968, 211-230.
- Van Eeghem, Willem, ‘Contrabandetoneel’, in: *De Vlaamse Gids* 28 (1939-1940), 25-39; 512-537.